

حقیقة ایمان شهید ثانی یا ایضاح البیان زین الدین بن محسن عاملی

رضا مختاری^۱

یکی از عالمان هم‌نام، هم‌شهری و هم‌زمان با زین‌الدین بن علی بن احمد عاملی مشهور به شهید ثانی قدس سره (م ۹۶۵)، عالم گم‌نام و کم‌تألیف، جناب زین‌الدین بن محسن بن حسین بن محمد عاملی قدس سره، (زنده در ذی‌قعدة ۹۸۴) است. متأسفانه - بر عکس شهید ثانی - اطلاعات و آگاهی‌هایی ما از این عالم عاملی بسی اندک است و در همین چند مورد خلاصه می‌شود:

۱. در ۲۴ ذی قعدة سال ۹۶۳ در دمشق از استنساخ نسخه‌ای از *منیة اللیب فی شرح التهدیب فراغت یافته است*. این نسخه را شیخ آقا بزرگ تهرانی در ضمن کتاب‌های موقوفه مدرسه سید محمد کاظم یزدی در نجف دیده است.^۲ وی در این اثر، خود را چنین معرفی کرده است:

زین‌الدین بن محسن بن حسین الشقرائی^۳ مولداً و مَحْتَداً، العاملی مَرَباً و مُهَدّاً.^۴
۲. در سال ۹۸۳ و ۹۸۴ مجاور مشهد الرضا - علیه آلاف التحية و التناء - بوده، و در ماه رجب ۹۸۳ اجازه‌ای در آخر اربعین شهید اول برای شاگردش نوشته است. شاگردش شیخ علی بن علی بن فقیه فرزلی^۵ شامی عاملی در روز جمعه ۲۷ ذی قعدة ۹۸۲ در مشهد از

^۱ . دانش‌آموخته، محقق و مدرس حوزه علمیه قم.

^۲ . ر.ک: *احیاء الدائر*، ص ۹۰ و *الذریعة*، ج ۲۳، شماره ۸۶۵۳.

^۳ . شقراء از مناطق جبل عامل لبنان است.

^۴ . *احیاء الدائر*، ص ۹۰.

^۵ . فرزلی از روستاهای بعلبک بوده است، ر.ک: *معجم البلدان و لغت‌نامه دهخدا*، ج ۱۱، ص ۱۷۰۶۸. یاقوت در *معجم البلدان* ج ۳، ص ۴۲۵ گوید: «الفرزلی: ناحية من نواحي معرة النعمان في الغلاة، والعلاة كورة من كورها. والفرزلی أيضاً من قري بفاع بعلبک كبيرة...»
حسین بن علی فرزلی از دیگر عالمان فرزلی است که سرگذشت وی در *أمل الآمل* (ج ۱، ص ۷۷) و *الروضة النضرة* (ص ۱۷۷) آمده است.

کتابت اربعین فراغت یافته و سپس آن را با وی مقابله و تصحیح کرده است. متن اجازه

زین الدین بن محسن چنین است:

أنهأ سماعاً و قراءةً في أوقاتٍ متعدّدة علي حسب ما اقتضاه الحال من تصحيحه،
حيث لم يكن هناك أصل مصحح يرجع إليه عند الاشتباه، لكن وفق الله سبحانه
لأصلاح ما سقم مما أعطاه من قوة و بمشابهة أسانيد بعض لبعض، فبلغ بذلك غايةً
تسكنُ النفس بها إلى اعتقاده و روايته.

وفق الله الأخ الأسعد الأجدد المعتمد الشيخ علي ولد الشيخ علي المرحوم ابن الفقيه
الفرزلي للعمل بما فيه، و نفعه وإيادنا بذلك.

وكتب العبد الأقلّ زين الدين بن محسن، قاسم^۱ متوحّداً حامداً لله، مصلياً علي النبيّ
و آله و إجماد في شهر رجب المرجّب سنة ثلاثة و ثمانين و تسعمائة.^۲

اربعین مذکور یکی از رساله‌های مجموعه‌ای است که علی فرزلی در اوقات مختلف از

جمله ذی‌قعه ۹۸۲ و ربیع الآخر ۹۸۲ در مشهد استنساخ کرده است.^۳

۳. یکی از تألیفات وی شرح تجرید است. روی برگه اول نسخه‌ای از *ایضاح البیان*

نوشته شده است:

ایضاح البیان فی تحقیق الإیمان لزين الدين بن محسن بن الحسن بن محمد
العاملی، وقد شرح التجريد.^۴

ظاهر این عبارت آن است که وی کتابی در شرح تجرید داشته است، هر چند غیر این

معنا هم از این عبارت محتمل است و آن این‌که او در این کتاب *ایضاح البیان*

مقصودش شرح و تبیین تجرید خواجه طوسی بوده است.

۴. سرانجام، یکی از تألیفات وی (أعنی زين الدين بن محسن عاملی) کتاب مورد بحث

^۱ . شاید قاسم نام او و زین، الدین لقبش بوده است.

^۲ . *إحياء الدائر،* ص ۱۵۸-۱۵۹.

^۳ . همان. این نسخه اربعین شهید اول اینک در کتاب‌خانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران به شماره ۵۰/۱ د
نگهداری می‌شود. فهرست حقوق، ص ۲۴۰.

^۴ . *مخطوطه* شماره ۱۰۰ از مخطوطات بنیاد فارس شناسی، رک: فهرست نسخه‌های خطی بنیاد فارس شناسی، ص ۱۳۳-۱۳۴.

ما /يضاح البيان في تحقيق الايمان است که از تألیف آن در سحرگاه هشتم ذی قعدة ۹۸۴ [و

به احتمال قریب به یقین در مشهد] فراغت یافته است:

وقد اتفق الفراغ من تأليفها (جعله الله مألوفاً) سحر ليلة الاثنين الثامن من شهر ذي

القعدة الحرام سنة أربع وثمانين و تسعمائة، علي يد العبد الذليل الجاني المقصّر

المفتقر إلى رحمة ربه العليّ زين الدين بن محسن بن حسين بن محمد العاملی (تجاوز

الله عنهم و عن جميع المؤمنين و عمّن دعا لهم بالمغفرة، بالنبيّ و آله الطاهرين آمين

ربّ العالمين).

از نسخه اصل این کتاب به خطّ مؤلف خبری نیست؛ اما نسخه‌ای که مدت بسیار اندکی

پس از تألیف کتابت شده - بحمدالله - اکنون در بنیاد فارس‌شناسی در شیراز به شماره

۱۰۰ موجود است. کاتب این نسخه هم‌وطن مؤلف أعنی علي بن محمد بن احمد بن

ابراهيم جباعي عاملي است که در ۲۲ صفر ۹۸۵، درست سه ماه و چهارده روز^۱ پس از

تاریخ تألیف، در مشهد از کتابت آن فراغت یافته است:

ووافق الفراغ من تعليقها يوم السبت ثاني عشرين صفر لسنة أربع^۲ وثمانين و تسعمائة

علي يد أضعف العباد وأحوجهم إلى رحمة ربه الغنيّ عليّ بن محمد بن احمد بن إبراهيم

الجباعي في المشهد المقدّس المشرف الرضوي (علي مشرفه أفضل الصلاة والسلام).

والحمد لله ربّ العالمين.

این اثر اعنی /يضاح البيان که نسخه تحریف نشده آن منحصر به همین مخطوطه شماره

۱۰۰ بنیاد فارس‌شناسی است. تألیف هم‌نام، هم‌عصر و هم‌شهری شهید ثانی (م ۹۶۵)

است:

الف) مؤلف /يضاح البيان، زين الدين و نام شهيد ثانی نیز زين الدين است؛

^۱. اگر سه ماه ذی‌قعدة، ذی‌حجه و محرم را سی روز به حساب آوریم نه ۲۹ روز.

^۲. در این جا به جای «أربع»، باید «خمس» باشد و این بر اثر سهو القلم کاتب است و معمولاً هم در اوایل سال جدید پیش می‌آید که گاهی انسان تاریخ سال گذشته را می‌نویسد - به دلیل انس با تاریخ قبل - این جا هم سال ۹۸۵ صحیح است، به دلیل این‌که اولاً، طبق گاه‌شماری ۲۲ صفر ۹۸۵ شنبه است نه ۹۸۴. ثانیاً ذی‌قعدة ۹۸۴ تاریخ فراغ از تألیف است و نمی‌شود تاریخ استنساخ چند ماه قبل از تاریخ تألیف باشد.

ب) مؤلف *إيضاح البيان*، شقرائی عاملی و شهید ثانی نیز جُبعی عاملی است؛
ج) مؤلف *إيضاح البيان*، در ۹۶۳ در دمشق بوده و شهید ثانی در ۹۶۵ در استانبول به شهادت رسیده است. البته - چنان که گذشت - زین‌الدین بن محسن حدافل تا ۹۸۴، یعنی نوزده سال پس از شهادت شهید در قید حیات بوده است.
قدیم‌ترین و صحیح‌ترین نسخه *إيضاح البيان* همین است که معرفی شد و بعدها - به دلایلی که خواهد آمد - به اشتباه به شهید ثانی نسبت داده شده و به *حقیقه الایمان* مشهور شده است.

توضیح مدعا

از روی نسخه بنیاد فارس‌شناسی، مورخ ۲۲ صفر ۹۸۵، نسخه‌ای کتابت شده که اکنون به شماره ۵۳۱۸ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگه‌داری می‌شود (فهرست کتابخانه مجلس، ج ۱۶، ص ۲۳۰ - ۲۳۱). کاتب این نسخه کم‌سواد بوده و برخی کلمات را مغلوط نوشته و در پایان آن، همان نام کاتب نسخه بنیاد فارس‌شناسی و تاریخ و محل کتابت آن را نوشته و متوجه نشده است که باید نام خود و تاریخ کتابت را بنویسد. این نسخه عیناً و بدون هیچ کم و کاستی مطابق نسخه *إيضاح البيان* بنیاد فارس‌شناسی است. از آن‌جا که زین‌الدین بن محسن مؤلف *إيضاح البيان* عالمی گم‌نام و غیرمشهور بوده، برخی پنداشته‌اند که مؤلف *إيضاح*، شهید ثانی (زین‌الدین بن علی بن احمد) است و این نام در پایان *إيضاح البيان* خطاست و به دنبال این پندار باطل، نام مؤلف را از پایان نسخه مجلس شورا (به شماره ۵۳۱۸) تراشیده‌اند، به طوری که در خود نسخه کاملاً هویداست و با خطی مغایر با خط نسخه، به جای «زین‌الدین بن محسن بن حسین بن محمد العالمی» نام و نسب شهید ثانی را نوشته‌اند: «زین‌الدین بن علی بن احمد بن محمد العالمی»^۱ و چون دیده‌اند که شهید ثانی در سال ۹۶۵ به شهادت رسیده و نمی‌تواند در سال ۹۸۴ (أربع

^۱ . با این‌که در سلسله نسب شهید «محمد» نیست و متوجه نشده‌اند که آن را هم دست‌کاری کنند. سلسله نسب شهید طبق خط مبارک وی در پایان نسخه اصل *کشف‌الرّیبه* که تصویر آن در اختیار بنده است، چنین است: «زین‌الدین بن علی بن احمد بن تقی‌الدین صالح بن مشرف العالمی».

و ثمانین و تسعمائة) یعنی نوزده سال پس از شهادت کتابی بنویسد، «ثمانین» را هم از تاریخ تألیف تراشیده‌اند!^۱ برخی نیز به جای «ثمانین» «خمسين» نوشته‌اند؛ یعنی سال ۹۵۴، تا با زمان حیات شهید سازگار باشد. سپس ناسخان دیگر از روی این نسخه یا نسخه‌ای دیگر این اشتباه را مرتکب شده و نام شهید ثانی را در پایان آن نوشته‌اند و رفته رفته این کتاب همه‌جا، به نام شهید ثانی معروف شده است و چون نام اصلی آن (ایضاح البیان فی تحقیق الایمان) در هیچ جای متن کتاب نیامده، بلکه فقط روی برگ اول (صفحه عنوان نسخه بنیاد فارس‌شناسی) ذکر شده و کاتبان این صفحه را استنساخ نکرده‌اند. با توجه به این‌که در مقدمه آن آمده است که «لَمَّا رَأَيْتُ الْأَقْوَالَ فِي حَقِيقَةِ الْإِيمَانِ مُتَكَثِّرَةً»، نام حقیقه‌الایمان را بر آن برگزیده‌اند.

پس خلاصه مدّعی ما در این مقاله آن است که حقیقه‌الایمان منسوب به شهید ثانی و مطبوع به نام شهید ثانی، در حقیقت کتاب ایضاح البیان فی تحقیق الایمان تألیف هم‌نام، هم‌عصر و هم‌شهری شهید ثانی است و نه تألیف شهید ثانی - رحمهما الله سبحانه - و حدود نوزده سال پس از شهادت شهید تألیف شده است. با این‌که از آن‌چه گذشت مدّعی ما ثابت می‌شود، با این‌همه، شواهد و دلایل و مؤیدات دیگری وجود دارد که در مجموع مدّعی ما را ثابت می‌کند، هر چند ممکن است هر کدام به تنهایی مثبت مدعا نباشد. گفتنی است در تمام نسخه‌های موجود حقیقه‌الایمان - که بعداً معرفی خواهد شد - تاریخ فراغ از تألیف همان تاریخ ایضاح البیان است که پیش‌تر اشاره شد - به استثنای سال آن - یعنی شب دوشنبه هشتم ذی قعدة ۹۵۴؛ در حالی که در ایضاح البیان، سال ۹۸۴ آمده است؛ یعنی فقط سال تألیف که با مؤلف بودن شهید ناسازگار بوده تحریف شده و سایر خصوصیات تاریخ دست نخورده است.

^۱ . تصویر آخرین صفحه نسخه بنیاد فارس‌شناسی و آخرین صفحه نسخه ۵۳۱۸ نسخه تحریف شده مجلس به ضمیمه مقاله ملاحظه شود.

۱. شهید ثانی در رساله زندگی نامه خود نوشت خود و برخی از اجازاتش پاره‌ای از آثارش را نام برده است؛^۱ ولی در هیچ‌کدام از آنها از حقیقه‌الایمان نامی به میان نیاورده است.

هم‌چنین در بسیاری از کتاب‌ها و رسائلش به کتاب‌ها و رساله‌های دیگر خود بارها اشاره کرده و از آن‌ها نام برده است، حتی از رساله‌های بسیار کوچک و کم حجم؛ اما هیچ‌جا از چنین کتابی مطلقاً یاد نکرده است. نمونه‌هایی از اشارات شهید در لابه‌لای آثارش به دیگر کتاب‌ها و رسائلش عبارت‌اند از:

- قد أفردنا لتحقيق الآجماع في حال الغيبة رسالة تنفع في هذا المقام من أرادها وقف عليها...^۲

- ... ونحن قد أفردنا لتحقيقها وذكر أقسامها و... رسالة مفردة، من أرادها الاطلاع الحال فليقف عليها.^۳

- ... ونحن قد أفردنا لتحقيق هذه المسألة رسالة مفردة من أرادها وقف عليها.^۴

- ... وقد وفق الله سبحانه بمنه وكرمه فيما خرج من كتابنا الموسوم بـ *منارالقصدين*

في أسرار معالم الدين لتفصيل جملة شريفة من هذه الاحكام...^۵

- ... من كتابنا المتقدم ذكره في أسرار معالم الدين...^۶

۲. علاوه بر خود شهید، هیچ‌یک از شاگردان و فرزند شهید صاحب معالم و نوه شهید صاحب مدارك به چنین کتابی از شهید اشاره نکرده‌اند؛ با این‌که مکرر از آثار شهید یاد کرده‌اند. حتی ابن عودی شاگرد شهید فصل دوم از کتابش *بغية المرید* را اختصاص به تألیفات شهید داده و بسیاری از اطلاعات ریز و جزئی درباره مؤلفات شهید را یاد کرده

^۱ . ر.ك: رسائل الشهيد الثاني، ج ۲، ص ۸۷۵ و ۱۱۵۹-۱۱۶۲.

^۲ . ر.ك: جمع پریشان، ج ۱، ص ۳۶۹.

^۳ . همان.

^۴ . همان.

^۵ . ر.ك: همان، ص ۳۷۷-۳۷۸.

^۶ . ر.ك: همان، ص ۳۷۸.

است،^۱ با این همه از حقیقه‌ی ایمان نامی نبرده است.

۳. سبک حقیقه‌ی ایمان در شروع و خاتمه کتاب، با سبک آثار شهید ثانی سازگار نیست؛ افزون بر این که محتوای آن هم با دیگر آثار کلامی شهید مانند اقتصاد و

الاسطوبل^۲ سازگاری ندارد. حقیقه‌ی ایمان با این عبارت پایان می‌یابد:

وقد اتفق الفراغ من تأليفها (جعله الله مألوفاً) سحر ليلة الاثنين الثامن من شهر ذي

القعده الحرام سنة أربع و خمسين و تسعمائة من الهجرة النبوية علي يد العبد الذليل

الجانبي المقصّر المفقّر إلى رحمة ربّه العليّ زين الدين بن علي بن أحمد العالمي

(تجاوز الله تعالى عنهم و عن جميع المؤمنين و عمّن دعا لهم بالمغفرة بالنبيّ وآله

الطاهرين آمين ربّ العالمين).

در تمام نسخه‌های خطی و چاپی حقیقه‌ی ایمان – که در ادامه معرفی خواهند شد –

عبارت پایانی همین است.^۳ اکنون نمونه‌هایی از عبارات پایانی آثار شهید را ملاحظه و با

عبارت پایان حقیقه‌ی ایمان، مقایسه فرمایید:

و فرغ منها مؤلفها الفقير إلى عفو الله تعالى و رحمته: زين الدين بن عليّ بن أحمد

الشماسي العالمي ضحي يوم الخميس يوم العشرين من شهر ربيع ايلول سنة أربع و

خمسین و تسعمائة. تقبلها الله برحمته، و تلقاها بيد كرمه و رأفته؛ إله جواد كريم،

والحمد لله ربّ العالمين.^۴

– وقد فرغ من تسويد هذه الرسالة الفقير إلى عفو الله تعالى و غفرانه: زين الدين بن

علي بن أحمد... (تجاوز الله تعالى عن سيئاته، و وقّفه لمرضاته).^۵

– فرغ من تسويدها مؤلفها الفقير إلى عفو الله تعالى زين الدين بن علي بن أحمد

الشماسي العالمي غرة شهر ربيع ايلول المنتظم في سلك سنة اثنتين و ستين و تسعمائة

^۱ . رك: الدر المنثور، ج ۲، ص ۱۸۳ – ۱۹۱.

^۲ . رك: رسائل الشهيد الثاني، ج ۲، ص ۷۲۷ – ۷۹۲.

^۳ . چنان‌که گذشت در نسخه شماره ۵۳۱۸ کتاب‌خانه مجلس «زين‌الدين بن علي احمد بن محمد العالمي» است که چون «بن محمد» غلط است، سایر نسخ نیآورده‌اند.

^۴ . منية العريد، ص ۳۹۳.

^۵ . تقليد الميت، رك: رسائل الشهيد الثاني، ج ۱، ص ۵۸.

هجرية حامداً مصلياً مسلماً مستغفراً.^١

فرغ من هذه النسخة مؤلفها المفتقر إلى عفو الله تعالى و جوده زين الدين بن علي بن أحمد يوم الإثنين سابع عشرين شهر رمضان المعظم، سنة خمسين و تسعمائة، حامداً لله تعالى علي آلائه، شاكرأ له علي نعمائه...^٢

- وكتب العبد المذنب المفتقر إلى عفو الله تعالى و كرمه زين الدين بن علي بن أحمد الشامي العاملي (عامله الله بفضلله، وعفا عنه بمئته و كرمه).^٣

- و كتب مؤلفها الفقير إلى عفو الله تعالى زين الدين بن علي بن أحمد، حامداً لله تعالى، مصلياً علي رسوله وآله، مسلماً مستغفراً فرغ من تسويدها في أواخر شهر رمضان المعظم، سنة إحدى و خمسين و تسعمائة.^٤

- وفرغ من تسويدها مؤلفها الفقير إلى الله تعالى: زين الدين بن علي بن أحمد الشامي العاملي (عامله الله تعالى بلطفه، وعفا عن سيئاته... بمئته و كرمه ضحي يوم الخميس السابع و العشرين من ذى الحجة الحرام حجة ست و خمسين و تسعمائة، حامداً مصلياً مسلماً مستغفراً.^٥

- وفرغ منها مؤلفها الفقير إلى عفو الله تعالى و جوده و كرمه زين الدين بن علي بن أحمد الشامي العاملي (عامله الله تعالى برحمته، وتجاوز عن سيئاته بمغفرتة) يوم الثلاثاء الخامس والعشرين من شهر ذى الحجة الحرام عام سبت و خمسين و تسعمائة، حامداً لله تعالى، مصلياً علي رسوله وآله، مسلماً مستغفراً.^٦

- فرغ منها مؤلفها في سنة اثنتين و خمسين و تسعمائة في مجلس واحد، وكان الخلاص في ثاني عشر شهر صفر (ختم بالخير و الظفر).^٧

^١ . صلاة الجمعة، رك: همان، ص ٢٤٨.

^٢ . نتائج الأفكار، رك: همان، ص ٣٣٢.

^٣ . مناسك الحج و العمرة، رك: همان، ص ٤٠٣.

^٤ . طلاق الغائب، رك: همان، ج ٨، ص ٤٤١.

^٥ . ميراث الزوجة، رك: همان، ج ١، ص ٤٩٤.

^٦ . الحيوة، رك: همان، ص ٥٥١.

^٧ . الإسطنبولية، رك: همان، ج ٢، ص ٧٤٦.

این عبارات نمونه‌هایی از خاتمه آثار شهید است که هیچ شباهتی به خاتمه حقیقه‌الایمان ندارد. در سایر آثار شهید هم عبارتی کاملاً شبیه حقیقه‌الایمان یافت نشد و علاوه بر اختلاف سیاق عبارات، هر جا شهید از انتساب خود به وطنش یاد می‌کند اغلب تعبیرش «الشامی العاملی» و گاهی «الشامی» است، بر خلاف پایان حقیقه‌الایمان که «العاملی» است.

عبارات افتتاح آثار شهید نیز - به شرحی که گفته شد - با افتتاح حقیقه‌الایمان مشابهتی ندارد که خوانندگان می‌توانند مقایسه کنند.

۴. در پایان همه نسخ خطی و چاپی حقیقه‌الایمان تاریخ فراغ از تألیف دوشنبه هشتم ذی‌قعدة ۹۵۴ ذکر شده است. قبلاً گذشت که این تاریخ دست‌کاری شده و سال ۹۸۴ صحیح است و يك شاهد قطعی دیگر برای دست‌کاری در آن این است که هشتم ذی‌قعدة ۹۵۴، دوشنبه نیست، بلکه چهارشنبه است - و دوشنبه ششم ذی‌قعدة سال ۹۵۴ است نه هشتم، ولی دوشنبه هشتم ذی‌قعدة ۹۸۴ است - به دلیل تقویم تطبیقی و نیز به دلیل عبارتی از شهید ثانی در همان تاریخ، یعنی ذی‌قعدة ۹۵۴؛ زیرا شهید دو اینهای^۱ منیه‌المیرید برای دو تن از شاگردانش ابن شعیر عاملی و شیخ سلمان بدین عبارت نوشته است:

أنهأه... فی مجالس آخرها یوم الخمیس ثانی شهر ذی القعدة الحرام عام أربع و خمسين و تسعمائة.^۲

لازمه این سخن آن است که روز دوشنبه ششم ذی‌قعدة ۹۵۴ است نه هشتم.

۵. از برخی آثار شهید نسخه اصل به خط مبارک شهید باقی مانده است، مانند روض الجنان، قسمت از شرح لمعه، شرح نغلیه، اسرار الصلاة و شش رساله از رساله‌هایی که در رسائل الشهد الثانی تحقیق و چاپ کرده‌ام. هم‌چنین برخی از آثار شهید به خط شاگردان وی و اینها و تأیید شهید، امروزه هست، مانند دو نسخه از منیه‌المیرید و يك نسخه از شرح لمعه. بنابراین، از اکثر قریب به اتفاق آثار شهید، نسخه‌های مکتوب قبل از سال هزار هست؛ ولی نسخه‌های موجود حقیقه‌الایمان قدیم‌ترینش متعلق به سال

۱۱۰۲ است و سایر نسخ تاریخ‌دار تاریخ‌های ۱۱۰۸، ۱۱۱۰ و ۱۱۳۹، ۱۲۷۴ و ۱۲۸۷ را

^۱. امضا و تأیید مؤلف کتاب مبنی بر صحت نسخه.

^۲. رسائل الشهد الثانی، ج ۲، ص ۱۱۷۴ و منیه‌المیرید، ص ۶۶ - ۶۷.

دارد؛ یعنی بیش از صد سال پس از شهادت شهید ثانی، این خطا رخ داده و این کتاب به شهید نسبت داده شده است،^۱ به گونه‌ای که در صدر مقاله گذشت. اگر نسخه‌ای از حقیقه‌الایمان به خط شیخ علی بن محمد بن حسن بن زین‌الدین‌الشهید یعنی نواده فرزند شهید وجود داشته باشد،^۲ چون وی متوفای ۱۱۰۲ است، یعنی حدود ۱۵۰ سال پس از شهید از دنیا رفته است، دلیل انتساب کتاب به شهید نمی‌شود؛ زیرا چه بسا وی از روی نسخه دست‌کاری شده /بصاح‌البیان، برای خود نسخه‌ای نوشته و از سابقه این تحریف اطلاعی نداشته است.

جالب است که تاکنون هیچ‌کس نگفته است که نسخه‌ای از حقیقه‌الایمان به خط شهید یا شاگردان یا فرزند و نواده شهید دیده است.

نسخه‌های خطی حقیقه‌الایمان

نسخه‌های خطی شناخته شده حقیقه‌الایمان تاکنون به این شرح است:

۱. کتاب‌خانه آیه‌الله مرعشی رحمة‌الله، شماره ۵۸۴۲، مورخ ۱۱۰۲؛
۲. کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۸۹۶۵/۱، مورخ ۱۱۱۰؛
۳. کتاب‌خانه آیه‌الله مرعشی رحمة‌الله، شماره ۵۵۵۵، مورخ ۱۱۰۸؛ از روی نسخه‌ای که در سال ۱۰۷۰ نوشته شده است.
۴. کتاب‌خانه وزیری یزد، شماره ۲۶۷۴، مورخ ۱۱۳۹؛
۵. کتاب‌خانه مدرسه سپهسالار تهران، شماره ۵۸۶۰/۲، مورخ ۱۲۷۴؛
۶. کتاب‌خانه دکتر مفتاح (نشریه نسخه‌های خطی دانشگاه تهران، ش ۷، ص ۲۲۵) شماره ۱۶۵، مورخ ۱۲۸۷؛
۷. کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۵۳۱۸، بدون تاریخ؛
۸. کتاب‌خانه حرم حضرت معصومه علیها‌السلام شماره ۹۲/۲، بدون تاریخ؛
۹. کتاب‌خانه مؤسسه کاشف‌الغطاء در نجف اشرف، بدون تاریخ؛

^۱ البته منتسخ منہ یکی از این نسخ مورخ ۱۰۷۰ است؛ یعنی ۱۵۰ سال پس از شهادت شهید نوشته شده است.

^۲ ر.ک: الترالمشور، ج ۲، ص ۱۸۸ و حقیقه‌الایمان خطی مرعشی، به شماره ۵۸۴۲.

۱۰. نسخه‌ای هم در ذریعه (ج ۷، ص ۳۱) مورخ ۱۱۰۱ معرفی شده که از سرنوشت آن خبری نداریم.

چاپ‌های حقیقة الإیمان

حقیقة الإیمان با انتساب قطعی به شهید ثانی تاکنون بارها چاپ شده که از جمله آن‌هاست:

۱. تهران، سال ۱۳۰۵ ق با عنوان *حقائق الإیمان (الذریعه، ج ۲، ص ۵۱۴ و ج ۷، ص ۳۱)*؛
۲. تهران، سال ۱۳۱۲ ق (فهرست کتاب‌های چاپی عربی از مشار، ص ۳۱۴، ۸۰۰)؛
۳. تهران، سال ۱۳۲۰ ق (فهرست کتاب‌های چاپی عربی از مشار، ص ۳۱۴، ۸۰۰)؛
۴. قم، سال ۱۴۰۹ ق کتاب‌خانه آیه‌الله مرعشی، با نام *حقائق الإیمان*؛
۵. قم، بوستان کتاب، ۱۴۲۲ (ضمن *المصنّفات الأربعة*) با نام *حقیقة الإیمان والكفر*.
گفتنی است به لحاظ تحریف و دست‌کاری که در نام مؤلف و تاریخ فراغ از تألیف شده، از حقیقة الإیمان در کتاب‌ها با عناوین مختلف یاد شده و این اثر با عنوان‌های مختلف به چاپ رسیده است:

۱. *حقائق الإیمان (الذریعه، ج ۷، ص ۳۱)*؛

۲. *حقیقة الإیمان والكفر*؛

۳. *تحقیق الإسلام والإیمان (الذریعه، ج ۳، ص ۴۸۱ و ج ۷، ص ۳۱)*؛

۴. *الإیمان والإسلام (الذریعه، ج ۲، ص ۵۱۴)*.

هم‌چنین شایان ذکر است که تاکنون تمام کتاب‌شناسان و تراجم‌نگاران، مانند شیخ آقابزرگ تهرانی، صاحب *ریاض العلماء*^۱، صاحب *روضات*^۲، سید محسن امین عاملی^۳، شیخ حر عاملی^۱، خاتون‌آبادی^۲ و دیگران^۳ هرکس متعرض حقیقة الإیمان شده آن را به

^۱. *ریاض العلماء*، ج ۲، ص ۳۷۱.

^۲. *روضات الجنات*، ج ۳، ص ۳۷۹.

^۳. *اعیان الشیعه*، ج ۷، ص ۱۵۶.

شهید ثانی نسبت داده است، جز کنتوری در کشف الحجب والأستار (ص ۲۵۸، شماره ۱۳۶۷) که از آن با نام رساله فی حقیقه الایمان و الإسلام و الکفر یاد کرده و گفته است که بر نام نویسنده اش ظفر نیافتم.

شهرت کتاب و انتسابش به شهید سبب شده که در برخی دایره المعارف‌ها هم مدخل خاصی به آن اختصاص یابد، مانند دایره المعارف تشیع (ج ۶، ص ۳۹۲) که مانند دیگران آن را به شهید نسبت داده‌اند و نخستین کسی که این انتساب را نفی کرده این ناچیز است. والحمد لله سبحانه علی إنعامه وإفضاله.

خلاصه سخن این که بدون هیچ گونه شک و تردید، حقیقه الایمان تألیف شهید ثانی نیست، بلکه همان ایضاح البیان فی تحقیق الایمان تألیف زین الدین بن محسن عاملی است.